

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

МЕХАНІЗМ КОМПЛЕКТУВАННЯ АРМІЇ ЗА «УСТАВОМ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОВИННІСТЬ» 1 СІЧНЯ 1874 Р.

ARMY RECRUITMENT MECHANISM ACCORDING TO THE “STATUTE ON MILITARY CONSCRIPTION” OF JANUARY 1, 1874

Публікація присвячена аналізу Уставу «Про військову повинність» 1874 року, що став ключовим законом військової реформи в царській Росії загалом, та механізму комплектування царської армії, котрий знайшов місце у вказаному законі. Із запровадженням положеннями цього документу загальної військової повинності, особи, які призивалися в армію, на час служби і після неї продовжували належати до свого колишнього стану. За новим законом щороку до армії призивалися особи 20-річного віку всіх станів. Термін служби призначався 6 років, після чого вони зараховувалися на 9 років у запас, а потім, досягнувши 40 років, ставали рейтерами в ополченні. Термін служби скорочувався залежно від освіти, могла надаватися відстрочка від призову за сімейним станом. Новий порядок означав, що окремих військовий стан перестав існувати. Проте до кінця XIX ст. продовжували існувати численні категорії відставних солдатів з членами їхніх сімей, про що зазначалося у матеріалах обліку населення. Оскільки ці категорії більше не поповнювалися, до кінця XIX ст. вони розчиняються серед інших груп населення.

За загальної обов'язковості військової повинності встановлено також численні пільги, частково продиктовані військовою необхідністю, частково загальнодержавними інтересами. Звільнялися від служби, насамперед, особи, з фізичними вадами, через хворобу тощо.

Особливий інтерес був проявлений до нових засад комплектування армії, яка до цього поповнювалася шляхом рекрутських наборів.

Набір до нижчих чинів (солдат) царського війська проходив через процедуру жеребу, який регулювали декілька десятків статей Уставу. Інститут жеребу з одного боку сприяв оптимальному та прозорому вирішенню питання про відбір на дійсну військову службу, а з іншого – виразне прагнення законодавця зарегаментувати до найменших деталей увесь комплекс правовідносин, що пов'язаний з формуванням армії та ополчення, визнається провальним явищем для цього документу.

Ключові слова: комплектування армії, Устав «Про військову повинність», рекрутська служба, військовозобов'язаний, призовник, інститут жеребу, ополчення.

The publication is devoted to the analysis of the Statute «On Military Conscription» of 1874, which became the key law of military reform in tsarist Russia in general, and the mechanism of staffing the tsarist army, which found a place in this law. With the introduction of general military service by the provisions of this document, persons who were drafted into the army continued to belong to their former status during and after the service. According to the new law, 20-year-olds of all backgrounds were called up to the army every year. The term of service was set for 6 years, after which they were enrolled for 9 years in the reserve, and then, having reached 40 years of age, they became raders in the militia. The term of service was shortened depending on education, a deferment from the draft could be granted based on family status. The new order meant that a separate martial law ceased to exist. However, by the end of the 19th century. continued to exist numerous categories of retired soldiers with members of their families, which was noted in the population registration materials. Since these categories were no longer replenished, by the end of the 19th century. they dissolve among other population groups. Numerous benefits, partly dictated by military necessity, partly by national interests, have also been established for the general obligation of military service. First of all, persons with physical disabilities, illness, etc. were released from service.

Special interest was shown in the new principles of staffing the army, which was previously replenished through recruitment.

Recruitment to the lower ranks (soldiers) of the tsarist army took place through the procedure of lot, which was regulated by several dozen articles of the Constitution. On the one hand, the institution of lots contributed to an optimal and transparent solution to the issue of selection for active military service, and on the other hand, the clear desire of the legislator to regulate to the smallest detail the entire complex of legal

relations related to the formation of the army and militia is recognized as a negative phenomenon for this document.

Key words: *army staffing, Statute «On Military Conscription», recruiting service, conscript, conscript, institute of lot, militia.*

В умовах неспровокованої Україною агресивної війни з боку російської воєнщини, розпочатої нею 24 лютого 2022 р., повчальним є ретроспективне звернення до спільних воєнно-правових джерел, якими регулювалося комплектування царської армії у другій половині XIX ст. одразу після ліквідації кріпосного права у 1861 р. і набуття приватновласницьким селянством як українським, так і російським статусу вільних сільських обивателів.

Отож, 1 січня 1874 р. імператор Олександр II підписав «Маніфест про запровадження загальної військової повинності», яким надав чинності Уставу «Про військову повинність». Обидва документи мали для імперії наскільки важливе значення, що отримали в історичній літературі назву «Військова реформа». З їхнім ухваленням ліквідується рекрутська повинність, що тяжкою ношею з часів Петра I покладалася фактично на один суспільний стан, селянство, і встановлюється загальна військова повинність, «скасувавши право відкупитися від військової служби» [1, с. 334]. Через важкі умови військового побуту солдатська служба вважалася тяжкою працею. Поміщики, селянська та міська спільнота, щоб позбутися бунтарів і ненадійних особистостей, поспішали віддати їх у солдати аби, як говорили, – «забриту їм лоба» [2, с. 533].

Ще одна з особливостей російської армії до середини XIX століття полягала в тому, що військову службу проходили особи, засуджені за скоєні злочини [3]. Армія була ще й місцем відбування покарання. Біографія Тараса Шевченка тому підтвердження.

Словом, у рекрути потрапляли найбільш ненадійні для суспільства загалом і окремих власників, елементи, серед яких були й особи, засуджені за кримінальні діяння.

Основною ідеєю нового закону слугував принцип захисту «престола и отечества» як священного обов'язку царських підданих, а, відтак, військовій повинності підлягало все доросле чоловіче населення без різниці станів, до якого воно належало.

З 1874 р. встановлювалося правило, за яким усі регіони Європейської Росії поділялися на три групи ділянок комплектування: великоросійська з переважанням на 75% російським населенням; малоросійська, де переважав український етнос; до категорії «іногородців» включалися національні меншини [4, с. 108].

Кожен піхотний полк та артилерійська бригада мали свої повіти комплектування. Гвардія, кавалерія та інженерні війська комплектувалися з усієї території Європейської Росії. На військову службу, відповідно до законів Російської імперії,

не призивалися жителі віддалених місць: Камчатка, Сахалін, Якутія, Єнісейська, Томська, Тобольська губернії та корінні жителі Фінляндії (Фінляндія вносила грошовий податок у розмірі близько 12 млн марок щорічно). «Іногородці» Сибіру, Астраханської та Архангельської губерній, Закаспійської області, Туркестану, Кавказу та Ставропольської губернії (при цьому курди, абхази, калмики, ногайці, чеченці та деякі інші вносили грошовий податок) [5].

За законодавством 1874 р. встановлювалася загальна військова повинність чоловіків у віці 20 років. Уряд, проте, щороку визначав необхідну кількість новобранців, і за жеребом набиралася потрібна кількість призовників, хоча, зазвичай, на службу призивалося не більше 20–25% від загального числа призовників. Призову не підлягали: єдиний син у батьків, єдиний годувальник у ній, і навіть, якщо старший брат призовника відбуває чи відбув військову службу. Встановлювалися такі терміни служби: у сухопутних військах 15 років – 6 років у строю та 9 років у запасі, у флоті – 7 років дійсної служби та 3 роки в запасі. Для тих, хто отримав початкову освіту, термін дійсної служби скорочувався до 4-х років, які закінчили міську школу – до 3-х років, гімназію – до півтора року, а тих, хто мав вищу освіту, – до півроку [6, с. 271].

З підписанням царем Уставу «Про військову повинність» 1874 р. юридична відповідальність із колективної перекладалася на окрему особу і ставала персоніфікованою: за ухилення від військової служби, втечу засудженого за військові злочини з місць відбуття покарання тепер покладалася на винного. За рекрутським законодавством 1831 і 1853 рр. сільські і міські громади, віддаючи призовників до війська, зобов'язані були зібрати встановлену законом суму грошей, що призначалася для пошиття форменого одягу, харчування впродовж кількох місяців та інші дрібні витрати [9, с. 21]. Відповідно до Уставу, ситуація з забезпеченням формою та продуктами харчування на рівні законодавства мала поліпшитися.

Набір до нижчих чинів (солдат) царського війська проходив через процедуру жеребу, який регулювали декілька десятків статей Уставу. Інститут жеребу знайшов своє місце і в попередньому законодавстві, що визначав долю людей, котрі набиралися на військову службу. Відомі також непоодинокі випадки укладення шлюбу в кріпосницькій Росії шляхом жеребу.

Позаяк, на думку влади, інституту жеребу для вирішення проблем призову на військову службу виправдав себе, то у ст. 10 Уставу зазначалося: «Вступ на службу за призовом

вирішується жеребом, який кидається один раз на все життя» [7, с. 4]. У разі, коли призовнику на момент жеребкування виповнилося двадцять років, він має, відповідно до ст. 40 Уставу, зріст 2 аршина і 2,5 вершка (*авт.* – близько 152 см.), і витягнув номер, що звільняє від військової служби, в подальшому його зараховують не до регулярної армії, а до ратників ополчення. Призовники іншого віку жереб не тягнуть.

Устав передбачав широкий перелік підстав для відстрочок особам залежно від їхнього майнового становища, освіти та роду занять. Так, призов на службу осіб, що особисто управляли власним нерухомим майном, відстрочувалося на два роки для влаштування майнових та господарських справ (ст. 52). Для завершення освіти отримували відстрочку вихованці різних навчальних закладів (ст. 53). Священики усіх християнських конфесій, православні псаломщики, а також особи, що мали ступінь доктора медицини чи лікаря, викладачі поіменованих у документі навчальних закладів, шкіпери далекого або каботажного плавання та інші особи звільнялися від витягування жереба та від виконання військового обов'язку взагалі (розд. V). Відповідно до ст. 13 Уставу, до жеребу не допускалися особи, позбавлені всіх прав стану або всіх особливих прав та переваг, наданих особисто чи за належністю до певного стану.

Кумедною виглядала процедура встановлення віку особи за зовнішнім виглядом. У разі, коли військовозобов'язаний-християнин не міг надати метрику чи витяг із ревізької книги, або, коли в призовній комісії були сумніви у правдивості наданих документів щодо вказаного віку військовозобов'язаного із числа представників нехристиянських конфесій (ст. 112), тоді, відповідно до ст. 138 Уставу, вік визначається за зовнішнім виглядом. Відповідальність за встановлення віку законодавець поклав на повітову, окружну чи міську присутність шляхом голосування їхніх членів за більшістю голосів. У разі рівності голосів, губернська чи обласна присутність могла провести повторний огляд призовника, якщо вважатиме це за необхідне.

Перш ніж розпочати процедуру жеребкування, статтею 140 Уставу уточнювалися списки призовників. Це проходило безпосередньо перед його проведенням.

У процесі жеребкуванні брали участь усі особи, внесені до списку призовників, окрім осіб, що отримали сан священиків православного чи інших християнських віросповідань (ст. 140), за винятком осіб іудейського віросповідання (ст. 88). До моменту початку процедури військовозобов'язані могли подати документи, що підтверджують їхні права на відстрочки та пільги на призов.

Процедура витягування номера передбачала використання заздалегідь заготовлених прону-

мерованих білетів, кількість мала співпадати із числом призовників. Білети позначалися головою комісії та згортали під його наглядом. Вони перемішувалися і висипалися в особливий ящик чи урну (ст. 141). При цьому встановлену списком призовників черговість підходу до урни не можна було порушувати.

Кожен із учасників кампанії мав оголити руку по лікоть, показати її присутнім відкритою і лише після цього отримував право витягнути номер із урни. За відсутнього жереб витягували його родичі чи головуючий, члени міських управлінь чи волосні старшини. Окрім особи, що витягувала номер, іншим заборонено підходити і доторкуватися до урни для жеребкування. Як бачимо, присутність призовника при жеребкуванні була не обов'язковою. Номер голосно разом з ім'ям особи та номером за призовним списком називав один із членів комісії і передавав його іншим членам для перевірки. Устав зобов'язував членів комісії розмістити урну чи ящик на видному місці, а жеребкування проводити публічно та бажано протягом одного дня (ст. 143).

Таким чином, за законодавством про військовий обов'язок номери жереба визначали черговість прийому призовників на дійсну військову службу чи ратником в ополчення [8, с. 470].

Отже, місце інституту жеребу в комплектуванні російської царської армії у другій пол. XIX ст. не можна змалювати однаково фарбами. У період, що ми вивчаємо, він дозволив успішно вирішувати завдання у сфері суспільної справедливості. За умови дотримання норм Уставу «Уставу про військову повинність» від 1 січня 1874 р., він сприяв оптимальному та прозорому вирішенню питання про відбір на дійсну військову службу. Із призовників, які не потрапили до діючої армії, формувалися загони ополчення, забезпечувалося у ході призову функціонування механізму ротації військових. З іншого боку, у аналізованому документі вбачається прагнення законодавця до найменших деталей зарегламентувати увесь комплекс правовідносин, що пов'язаний з формуванням армії та ополчення. І це є серйозною прогалиною Закону.

Спостерігаючи за нинішнім поколінням росіян, зростаючи підтримку розв'язаної їхньою країною загарбницької війни в Україні, бачачи їхню цілковиту холопську залежність не лише від ідеологем, а й від кивків головою владної верхівки, що в найгіршому виді нагадує абсолютизм XIX ст., думаю, що слова першого абзацу Маніфесту від 1 січня 1974 р. якнайкраще характеризують відповідне ставлення їхнього теперішнього очільника держави до свого населення: «Испытанная готовность Наших подданных приносит себя в жертву родине служила Нам ручательством».

Список використаних джерел:

1. Зайончковский П. Военные реформы 1860–1870 годов в России. М.: Изд. Московский университет, 1952. 370 с.
2. Состояние вооруженных сил России со времени введения общей обязательной воинской повинности. Русская военная сила. М., 1897.
3. Станова Л. М. Введение всеобщей воинской повинности в эпоху правления императора Александра II. <file:///C:/Documents/vvedenie-vseobschey-voinskoj-povinnosti-v-epohu-pravleniya-imperatora-aleksandra-ii.pdf>
4. Лютко С. Г. Комплектование русской армии в годы Первой мировой войны. <https://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/konf/1ww/Liutko.pdf>
5. Мальков В. Л. Первая мировая война. М.: Воениздат, 2002.
6. Иванов В. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 728 с.
7. Высочайше утвержденное мнение «О введении общей воинской повинности» от 1 января 1874. *Полн. собр. законов. Собр. 2. Отд. 1. СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1862. Т. XLIX. 1874. № 52 983.*
8. Руденко В. Н. Институт жребия в комплектовании вооруженных сил: опыт Российской империи и СССР. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук.* 2009. Вып. 9. С. 444–480.
9. Баяндин В. Х. Всеобщая воинская повинность как часть военной реформы императора Александра II. *Гуманитарные науки в Сибири.* 2011. № 2. С. 18–21.